

Binnen de beroepsgroep van coaches, trainers, supervisors en andere begeleiders heeft het idee van persoonlijke ontwikkeling een centrale plaats. Begrippen als persoonlijk leiderschap, zelfsturing, levenskunst en zelfeffectiviteit zijn leidend in begeleidingstrajecten en trainingsprogramma's. De individuele persoon die verantwoordelijkheid neemt voor het eigen gedrag en die op een bewuste en zelfcongruente manier zijn leven inricht en zich daarbij rekenschap geeft van de eigen ontwikkelingsgeschiedenis en van de complexe maatschappelijke context waarin hij functioneert – dat is, globaal gesproken, toch het ideaal van veel begeleidingstrajecten.

Het Zelf als massaproduct

Rond deze zelfontwikkeling en deze manifestatie van de individualiteit doet zich echter een paradox voor: het Zelf en het daaraan verbonden idee van zelfrealisatie lijken op zich onderdeel te zijn geworden van massaliteit. Persoonlijke ontplooiing is een massaproduct geworden. Dat besef dringt zich op als we kijken naar de grote groepen studenten die zich elk jaar weer inschrijven voor de studie psychologie, en het wordt onder-

Massa, macht en zelfmanifestatie

DE ACTUALITEIT VAN TWEE KLASSIEKE AUTEURS: SIGMUND FREUD EN ELIAS CANETTI

Michiel DE RONDE

streept door de zeer nadrukkelijke plaats die coaching, studieloopbaanbegeleiding en (zelf)reflectie überhaupt in het onderwijs hebben gekregen, niet alleen in het beroepsonderwijs, maar tegenwoordig al beginnend op de basisschool. Die nadruk op het Zelf is zo mogelijk nog sterker aanwezig in allerlei professionaliseringsprogramma's voor volwassenen, in hun rol als leidinggevende of professional.

Allerhande tijdschriften en bladen getuigen eveneens van de massale aandacht voor zelfontplooiing en eigenwaarde. Ook in de Nederlandse literatuur herkennen we deze tendens, waarbij vooral de psychologie van de personages en de belevingen van het Ik in het centrum van de aandacht staan.

Suggestie van autonomie door massamedia

De mobiele telefoons en de daar nauw mee verweven sociale media hebben deze neiging tot zelfmanifestatie nog intensiever en massaler gemaakt. Zo maakt men ontelbare foto's van zichzelf en deelt die vervolgens met anderen door ze de digitale ruimte in te sturen. De reacties die dergelijke zelfmededelingen oproepen op Facebook, WhatsApp, Instagram en allerhande andere digitale ontmoetingsplaatsen bestaan vooral uit bevestigende, maar oppervlakkige uitroepen en daarbij meegestuurd 'emotiesmoeltjes'. Er lijkt een afhankelijkheid van snelle bevestiging te zijn ontstaan. Op de radio hoorde ik onlangs dat zich in China momenteel een serieuze verslaving ontwikkelt onder jonge meisjes: het 'faceliften' van foto's van jezelf, met bijvoorbeeld iets langere wimpers, iets vollere lippen en een iets minder grote neus. De meisjes zouden er vele uren per dag mee bezig zijn.

Twee boeken over massa en macht

Na deze constatering dat er zich een paradox voordoet in de aandacht voor zelfmanifestatie – doordat het Zelf een massaproduct lijkt te zijn geworden – is het zinvol om weer eens klassieke literatuur over de macht van de massa op te slaan. Hier worden we extra toe gestimuleerd vanwege het feit dat vorig jaar bij uitgeverij Atheneum - Polak & Van Genneep een nieuwe, mooi verzorgde druk is uitgekomen van Elias Canetti's indrukwekkende *Massa en macht* (oorspronkelijk *Massa und Macht*, 1960). Het lezen van deze vertaling doet bijna als vanzelf de gedachten uitgaan naar

die andere Joodse auteur die ook zijn wortels heeft in de stad Wenen: Sigmund Freud die, bijna veertig jaar eerder dan Canetti, zijn *Massapsychologie en Ik-analyse* schreef (oorspronkelijk verschenen als *Massenpsychologie und Ich-Analyse* in 1921, opnieuw uitgegeven bij Boom in 2006). Wat kunnen we van deze werken leren over de macht die de massa over ons uitoefent in ons collectieve streven naar zelfmanifestatie? Dat is de vraag die ik in deze bijdrage wil proberen te beantwoorden.

Het kenmerk van werken, in ons geval een tweetal boeken, die als klassiek gekarakteriseerd kunnen worden, is dat ze een onafhankelijkheid van de tijd bezitten. Klassieke werken zijn in elke tijd op een nieuwe manier actueel. Hun boodschap blijkt zodanig te zijn, dat ze ook voor tijdperken en omstandigheden die tijdens het schrijven nog helemaal niet in beeld waren, toch leerrijk en vol van relevante inzichten zijn.

Wat hebben de werken van Freud en Canetti ons te zeggen met betrekking tot de massaliteit van de golf aan zelfmanifestaties die ons overspoelt?

Freud

De meester en grondlegger van de psychoanalyse begint zijn *Massapsychologie en Ik-analyse* met een beschrijving van de 'mas-

Dr. M.A. de Ronde is lector begeleidingskunde bij de Hogeschool Rotterdam. E-mail: ronma@hr.nl.

saziel' waarin de individuele persoon zijn bewuste persoonlijkheid en eigen verantwoordelijkheid geheel laat meevoeren door (en dus teloor laat gaan in) de beweging van de massa die grillig, impulsief en prikkelbaar is. De individuele zelfbepaling is in de massa volledig verdwenen. De persoon levert zich uit aan het sentiment dat de massa beheerst. Freud ontwikkelt zijn betoog in een aantal stappen, waarbij hij de libidineuze binding van de massamens met de leider en de projectieve identificatie met zijn medemassamensen beargumenteert. Mensen blijken in de massa hun kritische denken in te leveren, om in ruil daarvoor het gevoel te krijgen erbij te horen en geliefd te zijn. In de massa herhaalt zich de psychodynamiek van de oerhorde, waarin de kinderen zich identificeren met de almachtige vader en tegelijkertijd met de medeleden van de clan, om via die identificatie de behoefte aan liefde en erkenning te bevredigen. In die zin is het opgaan in de massa een regressie naar primitieve tijden met (eveneens primitieve) sturingsmechanismen.

Het gehele oeuvre van Freud kan gelezen worden als een uitwerking van het idee van persoonsontwikkeling door bewustwording. Bij Freud gaat het nooit om het verklaren alleen. Het begrijpen van de mechanismen staat altijd in het teken van bewustwording en daarmee van individuatie. Het gaat ook om het vermogen om zelf te kiezen in het leven en verantwoording af te leggen over die keuzen: 'Wo Es war, soll Ich werden,' zo is zijn programma te verstaan.

Het Ik van de 21e-eeuwse mens, met zijn selfies en emoticons, opgenomen in een alle aandacht opeisend netwerk van sociale media, lijkt zich hyperzelfbewust. Nooit eerder in de wereldgeschiedenis was de mens - althans, in het welvarende deel van de wereld

- zo druk met zichzelf, eigen gevoelens en ervaringen. En nooit eerder was de behoefte zo sterk om al die gevoelens en ervaringen publiek te maken en te delen met velen. Freud schetst in *Massapsychologie en Ik-analyse* het vrije individu als een persoon die 'ook in het isolement getuigt van kracht en onafhankelijkheid, en wiens wil niet hoeft te worden bekrachtigd door die van anderen' (p. 72). Dit individu staat in schrill contrast met de massamens, wiens wil is overgeleverd aan de grillen van de massa en die het eigen kritisch denken inlevert voor het gevoel erbij te horen.

In het licht van het werk van Freud laat de hedendaagse manifestatie van het Zelf zich begrijpen als een onbevredigbare afhankelijkheid van erkenning en bevestiging met snelle 'reply's' en positieve 'likes'. Er is in deze wereld, die vervuld is van het gebruik van sociale media, een behoorlijke dosis persoonlijke kracht en moed voor nodig om niet mee te doen met de gewoonte zichzelf zonder ophouden te presenteren in de virtuele wereld en niet afhankelijk te worden van de daaraan verbonden verslavende behoefte aan voortdurende bestaansbevestiging.

Canetti

Het rijke en veelzijdige *Massa en macht* van Canetti beschrijft tal van facetten van de massa als fenomeen. Zo zijn er open en gesloten massa's, evenals ritmische en trage massa's. Massa's hebben de neiging almaar te groeien en ieder in zich op te nemen. Kenmerkend voor de massa is het vermogen om mensen de neiging te ontnemen zich van anderen af te grenzen en hen te ontdoen van de behoefte een eigen individualiteit te bewaren. De mens gaat aldus op in de massa.

Canetti geeft een indeling van verschillende soorten massa's naar het gevoelsmotief dat daarin overheerst. Zo is er de hetzemaassa die uiteindelijk terug te voeren is op het dierlijke instinct van het jagen op een prooi. De vluchtmaassa is daar juist het spiegelbeeld van: dit is de massale neiging om aan dreigend gevaar te willen ontkomen. Canetti onderscheidt tevens een omkeringsmaassa; dit is een massale verzameling van mensen die samendrommen om een verandering te bewerkstelligen. Bij de verbodsmassa geldt een blinde en collectieve aanvaarding van beperkende regels. Ten slotte is er de feestmaassa, waarbij men gezamenlijk opgaat in de roes van een feest.

De alomtegenwoordige neiging tot zelfmanifestatie van mensen die zich in de digitale ruimte begeven, lijkt misschien het meest op het laatste. Men toont zich in allerhande plezierige, aantrekkelijke of zelfs jaloersmakende omstandigheden. Het leven is in die massaliteit gevuld met fijne en feestelijke gebeurtenissen. Leuke en lollige gebeurtenissen worden direct gedeeld met allerhande volgers, en de instemmende en bevestigende reacties zijn vervolgens niet van de lucht.

Deze feestmaassa, die gekenmerkt wordt door het delen van het goede gevoel, kan zomaar een hetzemaassa worden tegen iemand die dat goede gevoel verstoort. Dan ontstaat plotseling een collectieve verontwaardiging en wordt massaal en ongeremd boos gereageerd.

Canetti schetst uiteindelijk een duister beeld van de massa, waarin er altijd een drang en strijd is om daarbinnen overlever te zijn. Het is precies deze competitie die we ook zien in de massale zelfmanifestatie van deze tijd. Uiteindelijk lijkt er een strijd gaande om de meeste bezoekers, de meeste volgers, de populairste sites, de meeste sterren en het grootste aantal 'likes'. De manifestatie van het Zelf is een vorm van uitoefening van macht in de concurrentiestrijd van allen tegen allen. Tegelijkertijd blijkt deze zelfmanifestatie zich voor te doen in de gedaante van een afhankelijkheid van de macht van de massa, gevoed door de angst eruiten te vallen.

Zichzelf zijn door 'te laten'

Hoe verschillend de twee boeken ook zijn wat betreft sfeer en toon, het gaat de auteurs beiden om de individuele persoon die kan leven in onafhankelijkheid van de massa; een vrij individu dat zijn gevoel van geborgenheid niet hoeft te ontlenen aan een projectieve identificatie met de massa, ofwel een onafhankelijke persoon die kan leven zonder de angst buiten de groep te vallen.

In deze tijd, waarin de mens zich als het ware massaal naar voren dringt om zichtbaar te zijn en zich geliefd te weten door diezelfde massa, zou *onzichtbaarheid* wel eens het echte kenmerk van onafhankelijkheid en zelfstandigheid kunnen zijn. De technische mogelijkheden van de moderne media hebben van persoonsontwikkeling en zelfmanifestatie een massaproduct gemaakt. Werkelijke individuatie bestaat in dat licht in de bereidheid zich niet zo nodig te profileren of te tonen, om juist niet het verschil te hoeven maken. Verborgenschap en gelatenheid is aldus in toenemende mate een kenmerk van werkelijke persoonlijkheidsontwikkeling!

Het paradoxale gegeven dat in deze tijden vrijheid, autonomie en zelfontplooiing zodanig onderdeel zijn geworden van publieke zelfpresentatie als

een manifestatie in de digitale ruimte, en dat daardoor diezelfde vrijheid, autonomie en ontplooiing afhankelijk lijken te zijn geworden van bevestiging, erkenning en waardering, vraagt om een antwoord dat eveneens een paradox in zich bergt. Wie zich niet wil laten meevoeren door de verderende bevestiging vanuit de massa, maar zijn onafhankelijkheid wil bewaren, doet er wellicht goed aan om de zelfbepaling te zoeken in vormen van 'laten' (zoals loslaten, toelaten, overlaten en achterlaten).

In de lijn van deze gedachte hoeven we ons bestaansrecht niet te zoeken en te bewijzen in de manifestatie en zichtbare presentatie van onszelf, maar mogen we die eerder ontvangen in de erkenning van het gegeven zijn van het bestaan zelf, en in het besef dat het opgenomen is in een groter verband waar we hoe dan ook slechts een heel klein deel van zijn. Het *loslaten* van de projectieve binding met het oordeel van de (massale) ander en het *toelaten* van de erkenning dat we nu eenmaal deel uitmaken van grotere gehelen, brengt ons dicht bij onszelf.

Dat is dan niet een zelf dat zich manifesteert onder de druk van de macht van de massa, maar een zelf dat de dingen kan laten gebeuren en dat toe kan laten deel te zijn van een wereld die ons omvat en mede bepaalt.